

time preferentially depending on that, who and for what purpose uses the arsenal of lingua-cultural knowledge.

First of all three directions of decision of lingua-cultural competences are actual:

1. Ascent to the lingua-cultural competence as socially meaningful system (to her complete reflection in knowledge ideal talking/listening) from the individual use of lingua-cultural units.

2. System-functional approach in the aspect of conception of V. Humbolt to interpretation the structure of lingua-cultural competence.

3. The analysis of cognitive structures of lingua-cultural competence" [1,74]

A competence is under an obligation to be examined as a synthesis, i.e. "agreement" of great number of the uses belonging certain cultural

language society. G.Paul wrote, that: the "authentic object of language research is totality of displays of speech activity of all individuals related to this language community in their cooperation" [5,46].

So, as we see it's very difficult process to accept the another culture. Cultural diversity in language learning could be one of the most difficult and most time-consuming problems in intercultural communication. Some concepts are understandable to owners of another cultures, but some concepts are not understandable to other lingua -cultural environment. So because of the change of cultural components, the meaning of some words will vary from its own meaning. That is why it's better to take into account the cultural differences of language in teaching English language.

References

- 1 Vorob'ev V.V. O statuse lingvokul'turologii // Russkiy yazyk, literatura i kul'tura na rubezhe vekov. Tezisy dokladov i soobscheniy IH kongressa MAPRYAL. – T. 2. – Bratislava, 1999. – 126 s.
- 2 Maslova V.A. Lingvokul'turologiya» – Moskva: Izd. Tsentr «Akademiya», 2004. – 205 s.
- 3 Krasnyh, V. V. Etnopsiholingvistika i lingvokul'turologiya: Kurs lektsiy / V. V. Krasnyh. – M., 2002. – 69 c.
- 4 Prohorov, Yu. E. Russkoe kommunikativnoe povedenie / Yu. E. Prohorov, I. A. Sternin. – M., 2002. – 150 s.
- 5 Paul' G. Printsipy istorii yazyka. – M.: Izd-vo inostr. literatury, 1960. – 46 s.

ӘОЖ 373.1.02:372.8

М.Ә. Мұстафина

Халықаралық бизнес университеті п.ғ.к. доцент, Қазақстан, Алматы қ.

E-mail: MMA_MAI@mail.ru

Мектепте көне түркі жазба ескерткіштерін оқыту мәселесі

Көне дәуірдің қоғамдық-мәдени әрі әдеби тұрмыс-салт өміріне хабар беретін жәдігерлер қазына ретінде бүгінгі күні барлық түркі тектес халықтарға ортақ мұра болып табылады. Сөздердің сыртқы тұлғаларында да, ішкі мағыналарында да сәйкестіктер сақталған. Осынау жоғары тіл мәдениеті мен білімнің айғағы болып табылатын көне жазба ескерткіштер туралы деректерді меңгерту үлкен әдістемелік дайындықты, еңбекті қажет ететіні белгілі. Мақалада мектепте көне түркі жазба ескерткіштерін оқыту мәселесін жүйелі түрде жүзеге асыру жайы сөз болады.

Түйін сөздер: сына жазу, жәдігер, шығармашылық жұмыс.

M.A. Mustafyna

Problems of the study of ancient Turkish writing at school

The article highlights the problem of system approach in teaching of ancient Turkish writing at school. The ancient Turkish runic writing reflects the ideology and introduces the concept of a centralized state as the guarantor of the freedom and independence of the Turkish people, which has had a common history and a common culture of origin for centuries, and also it has become their common heritage. It laid the inexhaustible energy and strong will of Turkish makers regarding anything related to such sacred notions as "people", "State", "freedom", «independence». Monuments of Ancient writing – is an extremely valuable source for the language, history, ethnogenesis, geography, written culture. They are witnesses of a high-level language culture and statehood ancestors of the Kazakh people.

Keywords: monuments, valuable source, independence, language culture.

M.A. Мустафина

Проблемы изучения древнетюркской письменности в школе

В статье рассматривается проблема системного подхода в обучении древнетюркской письменности в школе. В древнетюркской рунической письменности отражена общетюркская идеология и представлена концепция централизованной государственности как гаранта свободы и независимости тюркских народов, в течение веков имевших общую историю и общую по происхождению культуру, ставшую их общим достоянием. В ней заложена неиссякаемая энергия и твердая воля создателей Тюркского эля в отношении всего, что касается таких священных понятий как «народ», «Государство», «свобода», «независимость». Памятники древнетюркской письменности – исключительно ценный источник по языку, истории, этногенезу, географии, письменной культуре. Они являются свидетельствами высокого уровня языковой культуры и государственности далеких предков казахского народа.

Ключевые слова: памятники, ценный источник, независимость, языковая культура.

Мектеп оқушыларына көне түркі жазба ескерткіштері туралы берілетін мәлімет жалпы шолу түрінде ғана болғандықтан, әдебиет пәнінен қосымша сабақтарда, әдеби үйірмелерде оқушылар тиісті деректерді меңгеруі қажет. Онда да мұғалімнің ұстанатын басты бағыты – шығармалардың сюжеттік мазмұнын ғана емес, одан көрінетін халық өмірі, қоғамдық сипат, шығарманың тілі мен көркемдігі сияқты тарихи-әдеби мәселелерді де ұғындыру басты ұстанымы болуы тиіс. Оқушыларға көне жазба ескерткіштердің табылу тарихы, олардың орналасқан жері, бүгінгі күнге дейін сақталу деңгейі туралы мәліметтерді тарих, география пәндерімен өзара байланыста түсіндірген абзал. Жалпы біздің тіліміздің түп тамыры осынау кезендерден бастау алатыны, олардың күні бүгінге дейін

құпиясы ашылмаған сырларының мол екендігі оқушы санасына жеткізілуі керек. Тіпті көне жазба ескерткіштердегі тасқа қашалған жазулардың әр сөзінің, әрбір жолының өзіндік шежіресі бар екендігін зерттеушілердің еңбектеріне сүйене отырып жеткіземіз. Бір сәт оқушыларды сонау көне замандағы тарихи оқиғаларға жетелеп әкетуге де болады. Бұл жерде тарих пәнінің мұғалімін көмекке шақыруға болады. Тарихи деректерді жақсы меңгерген оқушыға әдеби материалды ұғындыру әлдеқайда жеңілрек болады.

Халықтың бұл мәдени мұрасы – халықтың салт-санасы мен философиялық, діни көзқарастары, тәлім-тәрбиесі мен ғылымы, тарихы – бәрінің басы түйіскен үлкен қазынасы. Осы қазынаны тіл арқылы жеткізудің ұлы күш екені белгілі. Тілсіз рухани мәдениет биікке жете

алмайды, халықтың рухани күші - тілде. Тілі дамымаған халықтың рухы да дамымақ емес. Өйткені «Өнер алды- тіл». Тіл- ойдың ең басты қаруы. Адам баласының табиғаттағы заттар мен құбылыстарды тануы тек тіл арқылы ғана жүзеге асады десек, осы ойды жеткізетін таңба - жазу. Жазу - адамның ой-пікірін, хабарын, мағлұматын таңбалар арқылы жеткізуді қамтамасыз ететін белгілер жүйесі. Жазудың пайда болуы адамдардың қарым-қатынастағы уақыт пен кеңестік кедергісін жойды. Оның алғашқы нұсқалары өте ерте заманда жасалды. Әрбір дәуірдің елеулі, кезеңді оқиғаларын заманының белгілі ақын-жазушылары дастан-жырларға, ойшылдары тарих-шежіреге айналдырып, шеберлер сәулет өнерінде бейнелеп қалдырған. V-IX ғасырларда түркілер қоныстанған Алтай, Сібір, Орталық Азия жерінде жазу, сызу, егін, әдебиет өнері, тарих ғылымдарының, діни сенімдердің, Орхон жылнамасы мен Талас аңғарынан табылған ескерткіштер айғақ. Орхон-Енисей жазу ескерткіштері табылған уақыт түркі тілдерінің даму тарихындағы «Көне түрік» дәуіріне сай келеді. Шығыс Түркі құрамында өмір сүрген тайпалар осы Орхон – Енисей жазуын қолданып, осы жазу тілінде сөйлеген. Орхон-Енисей жазу ескерткіштерінің ең көп табылған жері – Орхон, Енисей, Селенгі және Талас бойы. Орхон-Енисей жазуы өзінің жазу ерекшеліктері мен қолдану өрісіне сай Орхон-Енисей және Талас жазуы делініп екі топқа бөлінеді. Енисей жазба мұралары деп аталуы тас бетіндегі сына жазуларының Енисей бойынан табылумен байланысты. Ал Талас өзені аңғарынан табылған ескерткіштер «Талас ескерткіштері» деп аталып жүр. Талас өзенінің бойынан, Қырғызстан жерінен барлығы 23 ескерткіш табылған. Таластан табылған ескерткіштер көлемі тар көлемі әзірше өте шағын және сан жағынан да аз. Орхон-Енисей ескерткіштері тектес таңба жазулар, тастар Әулиеата түбінен, Талдықорған өңірінен, Сарыарқадан және Алматы маңынан табылған. Сонымен ежелгі түркі елі белгілі бір аумақта өмір сүріп, өзіне лайық жазуын, тілін, өзге де мәдениетін дамытқан. Түркі тайпаларынан қалған бұл ескерткіштер көне дәуірдің қоғамдық мәдени, әрі әдеби тұрмыс-салт өміріне хабар беретін жәдігерлер қазына ретінде бүгінгі күні барлық түркі тектес халықтарға ортақ мұраға айналды. Жалпы сырын ішіне түйген осынау жәдігерлер туралы біздің білетінімізден, әлі білмейтініміз көп.

Бұл турасында белгілі ғалым, түркітанушы А.Аманжолов: «Көне түркі жазба ескерткіштері

– көне түркі тайпаларының жоғары тіл мәдениеті мен білім өресінің көрсеткіші. VI-IX ғасырларда жазылған көне түркі руникалық ескерткіштері, негізінен, Монғолия, Оңтүстік Сібір, Қазақстан мен Қырғызстан жерінен табылғаны белгілі. Мысалы, Монғолияның Орхон, Селенгі өзендері бойынан табылған көлемді ойма жазулардың қатарына әйгілі Білге қаған, Күлтегін, Тоныкөк, Күлі-Шор, Мойын-Шор, т.б. құлпытас ескерткіштері жатады. Олардың зерттелу тарихы жүз жылдан асса да, шешілмеген сырлары аз емес», - деп көрсетеді [1,7]. Көне түркі жазуларын оқытуға арнайы сағаттар жеткілікті көлемде бөлінбесе де, оқушыларға бұл деректерді реті келгенде жеткізіп отыру – әр ұстаздың міндеті. Өйткені «...қазақ халқы өзінің ұзына тарихында төрт түрлі жазуды тұтынып, сол жазулармен қыруар рухани мұра жасай алды. Ол жазулардың біріншісі, байырғы түріктің бәдіз (рун) жазуы. Қолданылған мерзімі біздің жыл санауымызға дейінгі II-I мыңжылдықтар мен біздің заманымыздың VIII-IX ғасырлар аралығы. Екіншісі, араб (қадим, жәдит, төте) жазуы. Бұл жазуды IX ғасырдан бастап 1929 жылға дейін тұтындық. Үшіншісі, байырғы грек әрпінен бастау алып, одан батыс грек, одан этрусс, одан латын әрпі болып жеткен жазу. Бұл жазуды 1929-1939 жылдар аралығында тұтындық. Төртіншісі, 1939 жылдан бастап, күні бүгінге дейін тұтынып келе жатқан, байырғы грек, одан шығыс грек, одан классикалық грек, одан Рум(Византия) арқылы жеткен орыс кириллицасы. Осылардың ішінде әрісі түрк халықтарына, берісі қазақ халқына төл мұра болып табылатыны байырғы түркінің бәдіз жазуы. Яғни, руникалық жазулар» [2,7]. Шамамен VI ғасырдың орта кезінде Жетісу, Алтай, Орталық Азияны мекен еткен түрлі рутайпалар бірігіп, Түрік қағанаты деп аталатын мемлекет құрғаны тарихтан жақсы мәлім.

Міне, сол ежелгі түркі дәуірінің қоғамдық, әдеби мәдени өмірін жыр еткен ғажайып дастандар бар. Бұлар – «Күлтегін», «Білге қаған», және «Тоныкөк» жырлары деп аталады. Бұдан 1250 жыл бұрын үлкен құлпытастарға қашап жазылған осы әдеби ескерткіштер идеялық мазмұны жағынан да, көркемдік шеберлігі тұрғысынан да күні бүгінге дейін оқушысын таңдандырып, тамсандырып келеді. Тек түркі халықтары мәдениетінің ғана емес, сонымен бірге бүкіл дүние жүзі мәдениетінің тарихында елеулі орын алатын ондай ескерткіштердің мәні өте зор. Сондай құнды рухани мұралардың қазақ жерінде де көптеп жасалғандығы біздің хал-

қымыз үшін үлкен мақтаныш. 1889 жылы орыс зерттеушісі Н.М. Ядринцев Орхон өзенінің бойынан, Енисей өзені сағасынан табылған ескерткіштерден әлдеқайда үлкен белгісіз таңбамен жазылған зәулім, қолдан қашалған төрт қабырғалы биік тасты көреді. Н. Ядринцев тасқа мынадай сипаттама береді: биіктігі - 3,5 метр, төменгі ені - 1,32 метр, жоғарғы жағының ені - 1,22 метр. Биіктеген сайын жіңішке береді, жоғарғы бөлігі өрнектелген. Тастың төрт жағы бірдей жазылған. Батысқа қараған бетінде қытай жазуы да, қалған қабырғасы бірдей руналық жазумен толған. Н. Ядринцевтің айтуына қарағанда, ескерткіштен 25 метрге дейін созылған аласа дөңес жатыр (кейінгі зерттеудің нәтижесінде бұл қытай кірпішінен жасалған қабырға екендігі анықталды). Осы қабырғаның жанынан басы жоқ, мрамордан жасалған 7 түркі статуясы табылған. Ескерткіштің батыс жақ бетінде басы бір-біріне қараған, қираған екі хайуанның мүсіні бар (ғалымдар мұны мазарға кіретін есіктің белгісі болу керек деген болжам айтады). Ал осы кіре берістен әрқайсысының арасы 10-12 метрден, беттері шығысқа қараған адам мүсіндес сын тастар ұзындығы 4,5 шақырымға дейін созылып жатыр екен. Мұқият зерттеудің нәтижесінде әлгі мүсіндердің осында жерленген кісінің тіршілігінде өлтірген дұшпандарының келбеті екені және айқындалып отыр. Көп кешікпей Н.Ядринцев Россия археологтарының VIII конгресінде ғалымдардың назарын Орхон бойындағы көне мұраларға аударады. Осыдан бастап бұрын тек Енисей ескерткіштері деп қана аталып келген жазбалар енді Орхон, яки Орхон-Енисей жазулары деген атқа ие болады. Ежелгі мәдениет ескерткіштерінің ең бір кереметі, бүкіл әлемге әйгілі болған ақын тас, жыршы тас – Орхон ескерткіштері (VIII ғ.). Орхон жазуы көне түркі мұраларының ішінде қазіргі түркі тектес халықтардың бәріне ортақ көне түркі әдеби тілінде жазылған. Ол кезде сонау Сібірден бастап Орта Азия мен Қазақстан аймағы тұтастай Түркі қағандығының қол астына қараған болатын. VI ғасырдың ортасында қазіргі Солтүстік Монғолия жерінде бас құраған түркі қағандығы сол ғасырдың аяқ шенінде батысы Каспий теңізі-не, шығысы Корей бұғазына дейінгі аралықты аралық алып жатқан ұлы империяға айналды. Кейін келе Батыс Түркі және Шығыс Түркі қағандығы деп аталатын екі үлкен қағандыққа бөлініп кеткені белгілі. Солай бола тұра, V-VIII ғасырларда жартастардың беттері мен тас мүсіндерге сондай-ақ кейбір ыдыстардың желгі,

түбі және қабырғаларына ойылып жазылған көне түркі жазбаларының ішіндегі ең маңыздысы – Орхон жазба мұралары. Орхон өзенінің бойынан табылған бұл ескерткіштердің ішінде тасқа қашалып жазылған 3 тарихи мұра ерекше аталады. Оның біріншісі - 731 жылы өлген хан інісі Күлтегінге, екіншісі – 735 жылы өлген Білге қағанға, ал үшіншісі – Тоныкөкке арналған ескерткіштер. Көне Түркі жазуының құпиясын ашқан дат ғалымы Вильгельм Томсен болатын. Кейін орыс түркітанушылары да аударып, көп зерттеді. Ескерткіштегі жазулар "руна (руникалық) жазулары" деп аталады. Оның себебі жазудың құпиясы ашылмай тұрғанда, бұл жазулар бір қарағанда ежелгі скандинавия халықтарының жазбаларына ұқсайтын еді. Алайда ғылыми зерттеулер Түркі жазулары екенін анықтады. В.Томсен ең алғаш рет "Түрк" және "Теңрі" сөздерінен бастап оқыған екен. Орхон ескерткіштері оқиғалар мерзімі, жазу стилі жағынан ескі түркі жазуының соңғы – жаңа дәуірін танытады. Оның бер жағында Орхон жазуы, сірә, халық арасына кеңінен тараған болу керек. Жазба ескерткіштегі Білге қаған –үлкен ел басқарушы, Күлтегін - өз заманының даңқты батыры, Тоныкөк - әрі батыр, әрі шешен, жырау, әрі кемеңгер ақыл иесі. Тастағы жазбада Тоныкөк мемлекет қамын ойлайтын басшы түрінде суреттелсе, Күлтегін өз ағасы Білге қаған кезінде әскер басы болған, оның батырлығы сол кездегі ерліктің дара үлгісі ретінде беріледі. Сол жазбалардың ішінде күні бүгінге дейін өз мәнін жоймаған шешендік сөз үлгілері мен өлең ұйқастары, мақал-мәтелдер, арнаулар мен жоқтаулар молынан кездеседі. Мысалы: «Көрур көзум көрмес тег бопты, білер білігім білмес тег бопты, «Түн қатып» деген сияқты қолданыстар аздаған дыбыстық ерекшеліктері болмаса, күні бүгінге дейін тілімізде сол күйінде қолданылып келеді. Көне түркі авторлары, өзімізге әбден қанық қазақтың батырлар жырларындағыдай, болашақ жорықтарды немесе өткен оқиғаны ақындық тәсілмен, үлкен пафоспен баяндай отырып, өздеріне елеусіз деп есептеген сәттерді жыр арасында қара сөзбен жеткізіп те отырған. Өз кейіпкерін дәріптеуде, оның жойқын соғыстарда көрсеткен есепсіз ерліктерін суреттеуде сан түрлі бояуды, бейнелеу тәсілдерін мол пайдалана отырып шабытпен жырлаған автор бір сәт прозалық баяндауды да қолданады. Мұны біз көне түркі ғұламаларының эпикалық мұра жасаудағы қалыпты, дәстүрлі әдісі ме деп ойлаймыз» [3,60]. Міне, осы ерлік пен ездік, соғыс пен бейбіт-